

Zoroastrians of Maybod (Yazd): A Historical Archaeological Perspective of the Two Villages, Mazra'e Kalantar and Asr' Abad

Ruth Young¹ & Taha Hashemi² & Ashkan A. Pouryan³ & Sepideh Jamshidi Yeganeh⁴ & Zeinab Nazari Tehrani⁵ & Hussain Azizi Kharanaghi⁶ & Hassan Fazeli Nashli⁷
(319-341)

Abstract

A joint program by the University of Tehran and the University of Leicester carried out a first season of archaeological exploration of Zoroastrian societies in Maybod, Yazd province during May 2016 for two weeks. Historical archaeology is still in its infancy in Iran. Due to extensive modernization vast amounts of data have been lost and therefore most research into the recent past can be considered as salvage program. The aim of this research is to explore some aspects of the social history and ritual activities of the last communities of Zoroastrian societies of Yazd province based on the analysis of architectural layout, archaeological survey of the contemporary villages, interview, and historical records. Here we represent the preliminary report of the survey results of Mazra'e Kalantar and Asr' Abad villages. In this paper we have clarified the architectural patterns and the typology of buildings of Zoroastrian communities. We have analyzed two different buildings types of religious and domestic spaces of Mazra'e Kalantar and Asr' Abad villages. The second part of this paper is focused on the ethnographic results in order to achieve a holistic understanding of life experience based on the historical knowledge of local people.

Keyword: architectural survey, interview, Zoroastrian, Mazra'e Kalantar, Hassan Abad, Yazad, ritual activities, domestic space

doi
10.22059/jarcs.2021.266881.142623
Online ISSN: 2251-9297 Print ISSN: 2676-4288-
<https://jarcs.ut.ac.ir>

Received: 6, October, 2018; Accepted: 21, September, 2021

1. Professor, Archaeology University of Leicester England (rly3@leicester.ac.uk)
2. Assistant Professor Research Institute of Cultural Heritage (dr_taha_hashemi@yahoo.com)
- 3 . Ph.D. Graduated in archaeology, university of Tehran (apooryan@gmail.com)
4. Ph.D. Candidate Department of Archaeology, University of Tehran (sepide.j.yeganeh@gmail.com)
5. M.A. Graduated Department of Archaeology, University of Tehran (z93.tehrani@gmail.com)
6. Assistant Professor of Iranian Center for Archaeology (ICAR), Research Institute of Cultural Heritage and Truism (hossinazizi@yahoo.com)
7. Corresponding Author Email: hfazelin@ut.ac.ir
Professor, Archaeology, Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran.

1. Introduction

A new joint research program was initiated by Hassan Fazeli Nashli (University of Tehran) and Ruth Young (University of Leicester) in 2016 to document the nearly forgotten components of Zoroastrian societies in Yazd, Iran. While most archaeologists interested in Zoroastrianism have focused on the monumental and purely archaeological aspects of the Sasanian period, the current work aims to document the last generation of contemporary Zoroastrian people in Iran, how their beliefs impact on their use of space and in particular shape such things as their village layouts and also very importantly how they negotiate space to co-exist with Muslims. As we know in 621 century AD, Iran came under the control of Arab ruler Umar ibn al-Khattab, “Khalife” of the Muslims. As a result, the new religion deeply affected the ideology, social and economic system of Iran and Zoroastrians were obliged to accept many new rules and approaches in order to retain their religion. Iran underwent profound ideological and social change and a new Iran was shaped which was different from the “Age of Kingdom”, the last antiquity. While the majority of the Iranian population converted to Islam the Zoroastrian religion and tradition continued, albeit subject to adaptation. Recent archaeological evidence all over Iran demonstrated changes in religion were not simple and the Zoroastrian customs were continued in many parts of Iran more than some scholars assumed. Excavation by Mohsen Javeri revealed Zoroastrian temples within the Kashan region in Vigol, were still active even three or four hundred years after the invasion of Iran and conversion to Islam. Large populations still practiced Zoroastrianism and were settled in large urban areas. Meysam Labbaf-Khaniki's excavation in the Bazeh-Hur in North-Eastern Iran (2019) indicates the fire of the temple was still flourishing three hundred years after 621CE. Such evidence indicates that the transition of the Iranian people to Islam was not a simple one-way process and changes to their religion and socio-ideological structures were very complex. Therefore, we think that using a range of materials and methods is the best way to learn more about the ways in which contemporary Zoroastrians use material culture and particularly buildings as part of their ideology and society. It is particularly important to go beyond historical sources alone in order to understand practice and action.

During the course of field work in 2016 two villages of Asr'Abad and Mazra'e Kalantar (Figure.1) were selected for study. Asr'Abad village is a completely abandoned settlement which was abandoned in recent past. Because of this we were unable to talk to and interview former inhabitants. In contrast, the village of Mazra'e Kalantar, which now has about ninety residents, has a complex history of abandonment and revival. After a period of partial abandonment, some of the old dwellings were revived and we can see evidence for cultural and economic regeneration there are both Zoroastrian and Muslim residents in the village, thus providing an excellent opportunity to learn about the negotiations around space that have permitted this co-existence .

Another issue that is vitally important to study in the village of Mazra'e Kalantar is its religious focus. There is a significant fire temple (fig. 2) and four shrines dedicated to Zoroastrians, as well as a large mosque and Hosseiniyah (Figure. 4, 5). As well as exploring religious co-existence we were also interested in understanding issues of class and other social axes, and thus learning more about the role of political and social processes of Iran in the cultural developments of religious minorities during the last few hundred years.

Historical archaeology aims to present an alternative narrative of historical developments (which are occasionally limited to the experience of one or two generations). This is in order to shed a light on the social and cultural construction of the present world by recognizing the role of material culture. One of the aims of historical archeology is to study groups of people who are ignored or barely acknowledged in historical documents. By drawing on archaeological methods (i.e. the analysis of material culture of all types), and also going beyond this to include ethnographic interviews, folklore and so forth, different perspectives are gained. Further, by

identifying the modern structure of a particular society and studying it in parallel with contemporary material culture and data derived from the archaeological excavations we are able to offer challenges to accepted historical narratives, and to bring hitherto marginalized groups into focus.

Focusing on the above theoretical framework, the preliminary study of Mazra'e (and Asr' Abad village to obtain additional information) aimed to address general frameworks of cultural and historical questions through the study of the material culture. Therefore, the main focus of this project thus far is the investigation of the structure of residential and social spaces and the collection of information through interviews. The purpose of studying standing buildings and settlement layout is not only to obtain the basic information of architectural patterns but also to learn about the ways in which spaces and places are used and shaped by ideology and social structures within Zoroastrian and Muslim areas. The ethnographic interviews were intended to enlarge on the information gained through building and settlement analysis, and allow us to offer a more nuanced understanding of the ways in which buildings and places both shaped the people who used them, and were in turn shaped by these people. Architectural plans of the sacred and residential spaces belonging to Zoroastrians and Muslims were created in order to enhance our understanding of the architecture and settlement patterns of this region during the project of archaeological study of Yazd's Zoroastrians in Meybod. Aerial photos of the village were taken to determine the pattern of formation and village context of this village. To increase our understanding of the main characteristics of the villages and allow comparisons with other village in the Meybod region, aerial images of other villages were also taken. In these pictures, the complete context of the village, its passages, and the density of different spaces can be seen .

The aerial photos include the ones of Mazra'e Kalantar village, Castel (Qaleh) (Figure. 9), the abandoned village of Asr'Abad, the abandoned village of Rafi' abad (Figure. 10), where only the shrine is still standing, and the shrine of Pir Kharman (Figure. 11). We also recorded internal plans for selected buildings, both secular and sacred. The plan of the fire temple of Mazra'e Kalantar (fig. 2), which is one of the most important fire temples in this area, and the plan of two small shrines (namely Pirun) (Figure. 3) provide records of the holy spaces of Zoroastrians. Moreover, sketches of the only Mosque and the Hosseiniyah (Figure 5) as the holy spaces of Muslims were prepared. From within the abandoned areas of the village we recorded plans of four abandoned houses; one identified as formerly belonging to a Muslim household and the other three to Zoroastrians, according to our ethnographic data and interviews with locals.

The main purpose of the archaeological study in the Meybod project is to identify architectural patterns that will allow us to explore the ways in which buildings, places, material culture are used to reflect ideology, and also how different ideologies co-exist. How buildings and spaces are used as part of this negotiation of co-existence is extremely important. This project also aims to record ways of life in Zoroastrian settlements and show that these are dynamic and changing – however, the source of change is important to identify.

اهمیت و جایگاه مطالعات باستان‌شناختی (تاریخی) جوامع زرتشتیان میبد یزد^۱

روث یانگ

استاد باستان‌شناسی دانشگاه لیستر انگلستان

سید طاها هاشمی

استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی

اشکان پوریان

دانش آموخته دکتری گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

سپیده جمشیدی یگانه

دانشجوی دکتری گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

زینب نظری طهرانی

دانش آموخته کارشناسی ارشد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

حسین عزیزی

استادیار باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

حسن فاضلی نشلی^۲

استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۰

چکیده

فصل اول پروژه مطالعه باستان‌شناختی فرهنگ زرتشتیان میبد در اردیبهشت سال ۱۳۹۵ به انجام رسید. در این راستا، به صورتی موازی بررسی معمارانه و مطالعه مردم‌نگاری در منطقه صورت گرفت که طی آن با توجه به اهداف پروژه و سؤالات پژوهش اجزایی از فرهنگ مادی منطقه مورد بررسی قرار گرفت. در اینجا گزارش مقدماتی فصل اول در دو بخش ارائه می‌گردد. در ابتدا گزارش بررسی معماری ارائه می‌شود که در آن اهداف بررسی و نتایج مقدماتی آن مورد بحث قرار گرفته‌اند. مطالعه معمارانه در منطقه در راستای روشن کردن الگوهای ساختمان‌سازی و گونه‌نگاری معمارانه در نسبت به با شرایط زیستی مردم انجام شد. برای دستیابی به این هدف دو دسته کلی از فضا (فضاهای آیینی و فضاهای مسکونی) مورد مطالعه قرار گرفتند. بخش دوم گزارشی از مطالعه مردم‌نگارانه و نتایج آن است. این مطالعه با هدف دستیابی به درکی کلی از تجربه زیستن و شناخت تاریخی مردم محلی از فرهنگ مادی انجام گرفت. بدین منظور با ۹ نفر از اهالی محوطه‌های مورد بررسی با توجه به متغیرهای سن، جنسیت و مذهب مصاحبه صورت گرفت. نتایج حاصل از این بررسی مقدماتی برای دستیابی به چهارچوب‌های اولیه بررسی و مقایسه و تحلیل فصول آینده بررسی در منطقه مورد استفاده قرار خواهند گرفت.

واژه‌های کلیدی: بررسی معماری، مصاحبه، زرتشتیان، باستان‌شناسی تاریخی، مزرعه کلانتر، روستای عصرآباد، فعالیت‌های آئینی.

۱. مقدمه

برنامه بررسی باستان‌شناختی فرهنگ زرتشتیان میبد، پروژه‌ای است در قالب رویکرد باستان‌شناسی تاریخی (دوره متأخر) که هدف آن شناخت دقیق اجزای فراموش‌شده تاریخ و فرهنگ زرتشتیان در دوره معاصر و نقش تحولات این دوره در تغییر فرهنگ مادی و معنوی این اقلیت مذهبی است. برای دستیابی به این هدف دو محوطه کلان عصرآباد و مزرعه کلانتر برای بررسی انتخاب شدند. عصرآباد محوطه‌ای کاملاً متروک (زمان ترک احتمالاً دهه سی) است که با توجه به سابقه و ساختار محوطه شرایط کاملی برای یک مطالعه عام

۱ این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی شماره ۶۹۱ مرکز مطالعات و همکاری‌های علمی بین‌المللی وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری است.

hfazelin@ut.ac.ir

۲. رایانامه نویسنده مسئول:

باستان‌شناختی دارد. با این حال با توجه به شرایط فعلی امکان دسترسی به ساکنان قدیم آن وجود ندارد و دستیابی به درکی زنده از فرهنگ آن امکان‌پذیر نیست. در مقابل مزرعه کلانتر که هم‌اکنون حدود ۹۰ ساکن دارد، تاریخی پیچیده از ترک و احیا را پشت سر گذاشته است. پس از دوره‌ای از ترک نسبی برخی از ساکنین قدیم این محوطه سعی در احیا فرهنگی و اقتصادی آن داشتند و همین سبب شده است که این محوطه حیاتی دوگانه از رها شدن و بازیابی را به خود دیده باشد و از همین جهت مطالعه آن اهمیت بالایی برای شناخت گستره تاریخی درک فرهنگی از شرایط اجتماعی و زیستی زرتشتیان منطقه در دوره متأخر تا زمان حاضر دارد. مسئله دیگری که مطالعه در مزرعه کلانتر را مهم می‌سازد، مرکزیت مذهبی این محوطه (وجود یک آتشکده و ۴ زیارتگاه)، هم‌نشینی مسلمانان و زرتشتیان در آن و آگاهی نسبی از تقسیم‌بندی طبقه و طایفه‌ای در آن است که امکان بالایی برای شناخت نقش تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در صد سال اخیر در تحولات فرهنگی اقلیت‌های مذهبی دارد. باستان‌شناسی دوره تاریخی / متأخر (Historical Archaeology)، رویکردی است در جهت مطالعه گذشته نزدیک و آشنا. این رویکرد سعی می‌کند از طریق گشایش روایتی جایگزین از تحولات تاریخی (که گاه از تجربه یک یا دو نسل فراتر نمی‌رود) ارائه دهد. روایتی که سعی می‌کند با بازشناساندن بافت فرهنگ مادی، ابعاد جدیدی به برساخت اجتماعی و فرهنگی جهان حاضر بدهد و ساخت شکنی در دید به استخوان‌بندی روایت تاریخی ایجاد کند (برای مثال رج کنید به Orser 1996:58-86). یکی از رویکردهای باستان‌شناسی تاریخی مطالعه مردمان بی تاریخ است (Wolf 1982; Scham 2001) که سعی می‌کند با محور قرار دادن گروه‌هایی که اغلب تاریخ و اسناد تاریخی نسبت به آن‌ها سکوت کرده‌اند، بخشی از شیوه زیستن و ساختار اجتماعی آن‌ها را روشن سازد.

این نوع مطالعه تنها بر روش‌های باستان‌شناخت مبتنی نیست، بلکه سعی می‌کند بر مبنای ترکیبی از فرهنگ شفاهی، فرهنگ مردم و شناسایی ساختار مدرن یک جامعه خاص و مطالعه موازی آن با فرهنگ مادی معاصر و داده‌های حاصل از کاوش‌های باستان‌شناختی، به گونه‌ای تحلیلی و بافتی فرایندهای پویای تحول را در کنار هم گردآورد و بر مبنای آن تغییر در ساخت و تحول در فرهنگ مادی را مورد تفسیر قرار دهد. مطالعه مقدماتی در مزرعه کلانتر (و روستای حسن‌آباد به منظور کسب اطلاعات تکمیلی) با محور قرار دادن چهارچوب نظری بالا سعی در پیدا کردن چهارچوب‌های کلی سؤالات فرهنگی و تاریخی قابل پاسخ از طریق فرهنگ مادی را داشت. بدین منظور محور اصلی کار بر مبنای مطالعه ساختار فضاهای مسکونی و اجتماعی و مطالعه فرهنگ شفاهی قرار گرفت. هدف از بررسی معماری از سویی کسب اطلاعاتی مقدماتی از الگوهای معمارانه و از سوی دیگر درک اهمیت تمایزی است که فرهنگ غیر مادی به فرهنگ مادی (در اینجا بر مبنای دو محور زرتشتی و مسلمان) تسری می‌دهد. هدف از مصاحبه مردم نگارانه، شناخت شرایط ادراکی و خودآگاهی است که سبب پدید آیی هویت و تمایز در دو گروه مذهبی مورد بحث می‌گردد و اینکه چگونه تجربه زیستن در چنین شرایط به فرهنگ مادی منقول و غیرمنقول نظم داده و آن‌ها را از هم متمایز کرده است.

۲. بررسی معماری

برنامه برداشت پلان‌های معماری فضاهای مقدس و مسکونی متعلق به زرتشتیان و مسلمانان در پروژه مطالعه باستان‌شناختی تاریخی و فرهنگ زرتشتیان یزد در میبد، جهت شناخت هرچه بیشتر و بهتر فرهنگ مادی و بافت معماری و استقرار منطقه صورت گرفت. در قالب این پروژه برای مشخص کردن الگوی شکل‌گیری روستا و بافت شهرسازی آن، عکس‌های هوایی از روستا برداشته شد. همچنین جهت درک بهتر مشخصات اصلی و تکمیل اطلاعات و قیاس آن با الگوهای موجود در منطقه میبد، از چند منطقه دیگر نیز که نسبت فرهنگی و تاریخی با روستای مذکور داشتند نیز تصاویر هوایی تهیه شد. در این تصاویر بافت کامل روستا و معابر و تراکم فضاهای مختلف قابل مشاهده است. برای درک کامل‌تر از معماری، پلان برخی فضاهای داخلی نیز مورد مطالعه قرار گرفت.

تصاویر هوایی از روستای مزرعه کلانتر، قلعه، روستای متروکه عصرآباد، روستای متروکه رفیع‌آباد که تنها نیایشگاه آن همچنین پابرجاست و نیایشگاه پیر خرمن تهیه شد؛ و پلان فضاهای داخلی در دو دسته مسکونی و فضاهای مقدس، متعلق به مسلمانان یا زرتشتیان برداشت شد. از روستای مزرعه کلانتر پلان آشکده که از جمله مهم‌ترین آشکده‌های منطقه است و دو زیارتگاه کوچک (پیرون) به عنوان فضای مقدس زرتشتیان و همچنین پلان تنها مسجد و حسینیه روستا به عنوان فضاهای مقدس مسلمانان تهیه شد، برای فضاهای مسکونی نیز پلان چهار منزل متروکه برداشته شد که با توجه به داده‌های مردم‌نگاری و مصاحبه با مردم محلی، یکی از این خانه‌های مسلمان‌نشین بوده و سه پلان دیگر متعلق به زرتشتیان است. هدف اصلی از مطالعه معمارانه در پروژه میبد دستیابی به الگوهای معماری قابل مشاهده در نمونه‌های موجود است که در نهایت برای الگودهی به رفتار فرهنگ ساکنان و سازندگان فضاها در دوره متأخر به کار خواهد آمد. در این نگاه معماری نه تنها به عنوان یک شاخصه سبکی- ادراکی برای تمایز بلکه در قالب امری پویا برای درک شاکله رفتاری کاربرد خواهد داشت.

۳. روستای مزرعه کلانتر: یکی از مسائل مهم در بررسی مزرعه کلانتر دستیابی به الگوهای فضا با توجه به دو گروه مذهبی بود. با توجه به ترک روستا در دهه چهل شمسی و سکونت دوباره در آن به علت تجدید منابع آب تغییری کلان در نسبت جمعیت مسلمان و زرتشتی رخ داده به گونه که اکثریت ساکنان امروزه زرتشتی هستند تنها نشانه حضور مسلمانان در این روستا، مسجد و حسینیه‌ای است که در جنوب شرقی روستا در کنار هم بر روی بلندی طبیعی ساخته شده‌اند. این دو بنا علیرغم نوسازی آن‌ها اهمیت بالایی در شناسایی تفاوت دو نوع متفاوت از ساماندهی فضایی دارند. با این حال تنها یکی فضاهای مورد مطالعه وجود داشت که به گواهی ساکنین (غلامرضا مروتی، مزرعه کلانتر ۲۴ مه ۲۰۱۶) متعلق به مسلمانان بود و از حیث نظم فضایی با سایر فضاهای مسکونی تفاوت داشت. الگوی استقرار روستا به صورت متراکم و مناسب شرایط اقلیمی منطقه است و بیشتر معابر روستا نیز مسقف شده‌اند (ساباط). زمین‌های زراعی روستاییان نیز بلافاصله پس از بخش استقرار روستا آغاز شده و بیشتر در محدوده شمالی روستا قرار دارند (تصویر ۱). مصالح مورد استفاده در این روستا خشت و در بناهای جدیدتر آجر است و در بناهای خشتی پوشش کاهگل به برده شده که برای این شرایط آب و هوایی بسیار پر کاربرد و مؤثر است.

آتشکده مزرعه کلانتر از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین نیایشگاه‌های منطقه است (تصویر ۲). این آتشکده در شمالی‌ترین قسمت روستا واقع شده و مساحت قابل توجهی را به خود اختصاص داده است. بخش‌های اصلی آن عبارت‌اند از: حیاط جنوبی، ساختمان آتشکده، حیاط شمالی، دو سالن اجتماعات که برای برگزاری مراسم و پذیرایی است. ساختمانی که آتش مقدس در آن قرار دارد یک فضای هشت‌ضلعی است که در ضلع جنوبی آن در یک فضای دایره‌ای شکل آتشدان قرار دارد و درب‌های شیشه‌ای از فضای داخلی جدا شده است. با توجه به اعتقاد زرتشتیان مبنی بر اینکه خوردن و آشامیدن در فضای عبادت صحیح نیست، در آتشکده سالن‌هایی برای پذیرایی و برگزاری مراسم تعبیه شده است.

نوع دیگر از بناهای آئینی در این روستا فضاهای کوچک دیگری که با اصطلاح پیرون خوانده می‌شوند. این فضاها برای یادمان متوفایان ساخته شده‌اند که از نظر ابعاد بسیار کوچک و فقط شامل یک اتاقک دارای یک آتشدان و چند طاقچه هستند که در زمان‌های قدیم با روشن کردن شمع در آنها و کمک به روشن شدن معابر، برای مسافران و عابرین جهت پیدا کردن راه مفید بوده است. این فضاها امروزه کاملاً بسته هستند و کارکرد روشن‌سازی معابر را ندارند، اما به عنوان یادبود اشخاص در آنها آتش و شمع روشن می‌کنند و کارکرد نذری دارند.

یک مسجد و حسینیه در بخش جنوب‌شرقی روستا نیز به عنوان مکان‌های مقدس برای مسلمانان قرار دارد که در برگزاری مراسم اعیاد و عزاداری مسلمانان مورد استفاده قرار می‌گیرند (تصویر ۵ و ۶). مسجد با پلان ساده ستون‌دار و فاقد حیاط یا هرگونه فضای سرباز است، بر روی سکویی ساخته شده که با پنج پله به سطح معبر می‌رسد. این مسجد تماماً با آجر ساخته شده و در مقابل ورودی مسجد که در ضلع مقابل محراب قرار دارد، یک حسینیه برقرار است که پلان آن به صورت مربع با حیاط مرکزی است و دورتادور آن را اتاق‌هایی در برگرفته و مصالح به کار رفت در ساخت این حسینیه با پوشش کاهگل پوشانده شده بود.

برای درک بهتر فضاهای مسکونی و گونه‌شناسی آن‌ها، چهار نمونه از این فضاها مورد مطالعه قرار گرفت. از اینها، دو فضا متعلق به زرتشتیان و دو فضا منسوب به مسلمانان بود. البته لازم به ذکر است که با توجه به تداوم و شباهت بین پلان‌هایی که در زمان برداشت مسکونی بودند و خانه‌های متروکه در این روستا، برداشت از فضاهای متروکه انجام شد. در معماری منازل زرتشتیان فضاهای اصلی عبارت بودند از: ورودی، اصطبل احشام، فضای نشیمن، اتاق‌های خصوصی فضای پذیرایی و آشپزخانه (تصویر ۷). این فضاها با توجه به نیاز در برخی پلان‌ها متفاوت بودند. ورودی خانه‌ها تورفته و مسقف بود و با دو سکو در طرفین مشخص می‌شد. پلان اصلی منازل چلیپایی بوده و مربع وسط چلیپا فضای نورگیر خانه به حساب می‌آمد که امروزه با شیشه‌های مشجر پوشانده می‌شود تا از ورود مستقیم آفتاب جلوگیری شود و اغلب تک درختی در زیر این نورگیر کاشته می‌شود. در این در پلان خانه‌های منطقه به علت شرایط اقلیمی فضای سرباز وجود ندارد و غیر از نورگیر موجود در مرکز پلان چلیپا، هیچ پنجره‌ای به فضای بیرون دیده نمی‌شود.

در پلان‌های فضاهای مسلمان‌نشین مورد مطالعه (تصویر ۸ و ۹)، تفاوت‌هایی با پلان خانه‌های زرتشتیان دیده می‌شود که به علت کم بودن اطلاعات برای مقایسه و تعداد کم پلان‌ها، نمی‌توان از آن به عنوان الگو استفاده کرد و شباهت و تفاوتی را میان آنها استنباط نمود؛ اما در پلان خانه مسلمان‌نشین، چیدمان فضاها

برخلاف پلان چلیپایی زرتشتیان، به صورت خطی است. برای مقایسه بهتر پلان‌های زرتشتیان با یکدیگر و درک بهتر شباهت‌ها و تفاوت‌ها، پلان آتشکده‌های روستاهای اطراف نیز برداشته شد. نکته جالب توجه این بود که در دو مورد، با اینکه بافت استقرار و مسکونی کاملاً متروک شده بود، اما نیایشگاه آن زنده نگه‌داشته شده بود و اهالی سعی در بازسازی و احیاء بهتر این بناهای مقدس داشتند. آتشکده روستای حسن‌آباد در محل خانه مسکونی یکی از ساکنین بوده پس از بازسازی به آتشکده تبدیل شده است. این بنا دارای پلان ساده مستطیل است که فضای آتشدان با درب شیشه‌ای از محیط آتشکده جدا شده است؛ مانند دیگر آتشکده‌ها این فضا نیز دارای آشپزخانه و سالن پذیرایی برای برگزاری مراسم است (تصویر ۸).

در بنای قلعه در شرق مزرعه کلانتر که بنا به اطلاعات مصاحبه قبلاً محل سکونت افراد زیادی بوده است نیز آتشکده‌ای قرار دارد. این آتشکده نیز با توجه به ترک کامل قلعه، تنهای بنای پابرجای آن است. در اینجا آتشدان در یک فضای مربع با سقف گنبدی قرار دارد که از چهار طرف بسته است، طبق گفته‌های متولی (رستم شهریاری، مصاحبه در محل قلعه مزرعه کلانتر) این اتاق در گذشته، با طاق‌هایی که در چهار طرف آن قرار دارد و در حال مسدود است، به فضاهای دیگر مجموعه ارتباط داشته است. برای حفظ امنیت فضا در حال حاضر تمامی طاق‌های فوق مسدود شده‌اند. فضاهای اصلی آتشکده‌ها در اطراف این بنا کاملاً مشهود است ولی به غیر از ساختمان آتشکده و آشپزخانه و انبار آن، باقی فضاها از جمله فضای پذیرایی به ویرانه تبدیل شده است.

آتشکده پیرمهر یزد در روستای متروک رفیع‌آباد نیز یکی از نیایشگاه‌هایی بود که با توجه به متروک بودن روستا همچنان روشن نگه داشته می‌شد. در این بنا ساختمان آتشکده سالم و مورد استفاده بود اما سایر بخش‌ها مانند سالن‌های پذیرایی با توجه به عدم استفاده آنها، بسته بودند و در نتیجه شناخت از این فضاها ناقص است. در آتشکده پیرمهر یزد آتشدان در اتاقی قرار دارد که برخلاف آتشکده مزرعه کلانتر، محصور نشده است و این اتاق حدود ۲۵ سانتیمتر از دیگر فضاها پایین‌تر بود. یک در که در حال حاضر بسته است. این فضا را به فضای آزاد ارتباط می‌داده است. در یک اتاق کوچک مستطیل شکل نیز آتشدان کوچکی قرار داشت که با وجود یک سکو در آن فضا احتمالاً برای نیایش استفاده می‌شده است. یک نیایشگاه نیز به نام پیر خرمن مورد مطالعه قرار گرفت که در این نیایشگاه آتشدان بزرگ وجود ندارد بلکه فقط در یک سکو در دیوار آتشدان کوچکی قرار دارد و باقی فضاها به صورت اتاق‌های ساده طراحی شده‌اند (تصویر ۱۰).

۴. مصاحبه و مردم‌نگاری

برنامه مصاحبه و مطالعه فرهنگ شفاهی زرتشتیان روستای مزرعه کلانتر در بهار سال ۱۳۹۵ در قالب پروژه مطالعه باستان‌شناختی تاریخی فرهنگ زرتشتیان یزد در میبد صورت گرفت. علاوه بر ساکنان روستای مزرعه کلانتر مصاحبه تکمیلی نیز با زرتشتیان روستای حسن‌آباد انجام گرفت تا اطلاعات به‌دست‌آمده از مزرعه کلانتر کامل و برخی از نواقص و نظرگاه‌های متفاوت روشن گردد. فرایند مصاحبه در قالب فرصت یک هفته‌ای که برای بررسی اولیه در آن منطقه وجود داشت صورت گرفت. هدف از مصاحبه دستیابی به چهارچوبی از درک اهالی از فرهنگ مادی مورد استفاده در دوره جدید و کسب اطلاع در مورد تأثیر وقایعی بود که در دوره متأخر در ایران روی داده و اینکه چگونه شرایط اجتماعی و فرایندهای تاریخ در بر هم کنش با ساکنان منطقه به زندگی آن‌ها شکل داده و منظر فرهنگی را تحت تأثیر خود قرار داده است.

۵. روش و رویکرد مصاحبه

مصاحبه‌ها به صورت شفاهی انجام گرفته و در قالبی آزاد با توجه به تعداد پرسش‌شوندگان نظم داده شد. سؤالات به صورت آزاد با توجه به شرایط و زمان از مطلعان پرسیده می‌شد. افرادی که برای پرسش انتخاب می‌شدند اغلب با توجه به هدف پروژه افراد مسن بودند (۶۰ سال به بالا) اما با توجه به شرایط از افراد جوان‌تر (حدود ۵۰ ساله) نیز پرسش به عمل آمد. کمیت موارد مصاحبه به دلیل فرصت محدود و با توجه به جمعیت محدود روستای مورد نظر (کمتر از ۹۰ نفر) و همچنین هدف مطالعه که کسب اطلاعات جانبی بود انتخاب گردید که در مجموع بالغ بر دوازده نفر شدند. در این میان ۸ نفر از مزرعه کلانتر و ۳ نفر از حسن‌آباد برای مصاحبه انتخاب شدند. جنسیت در فرایند پرسش و انتخاب سؤالات نقش کلیدی داشت با این حال تفاوت در کمیت جنسی بیشتر حاصل شرایط دسترسی به پرسش‌شوندگان بود تا گزینش هدفمند و به همین دلیل از میان دوازده مصاحبه‌شونده، ۸ نفر زن و ۴ نفر مرد بودند. عامل اصلی در گزینش مصاحبه‌شوندگان در ابتدا نوع مذهب (اغلب زرتشتی) و سپس سن بود. از میان ۱۲ نفر مصاحبه‌شونده، ۱۰ نفر زرتشتی و ۲ نفر مسلمان بودند که شامل یک مرد (حدود ۵۰ سال) و یک زن (حدود ۹۰ سال) می‌شدند. عامل دوم از جهت اهمیت سن بود؛ بنابراین تا حد ممکن از افراد مسن مزرعه برای مصاحبه دعوت می‌شد (شصت سال و بیشتر) جوان‌ترین گروه برای مصاحبه از روستای حسن‌آباد (دو زن و یک مرد) بودند که سنی در حدود پنجاه سال داشتند. مسن‌ترین مصاحبه‌شونده از میان کل افراد، زنی مسلمان از ساکنان مزرعه کلانتر بود که بیش از نود سال (تخمین اهالی مزرعه) سن داشت.

قالب اصلی سؤالات رویکردی کیفی داشت که به منظور دسترسی به اطلاعاتی خام از تجربه زیستن در مزرعه کلانتر انجام گرفت. نکته کلیدی یک رویکرد کیفی در مصاحبه‌های باستان‌شناختی دوره متأخر این است که هسته اصلی هر مصاحبه خاطره و حافظه از تجربه زیستن در یک دوره خاص است. عمدتاً یادآوری مصاحبه‌شوندگان از زیستن در روستا و شرایط تاریخی و اجتماعی، مجموعه‌ای پراکنده از وقایع و خاطرات است. در فرایند مصاحبه انجام‌شده در مزرعه کلانتر و روستای حسن‌آباد ضمن اینکه سؤالات مورد نظر پژوهندگان پرسیده می‌شد، تلاش بر این بود که در فرایند یادآوری دخالتی نشود. تقریباً از هفت جلسه مصاحبه شش جلسه به صورت مشترک با دو نفر یا بیشتر صورت می‌گرفت که به جز یک مورد اغلب افرادی بودند که مصاحبه با آن‌ها صورت گرفته شده بود؛ بنابراین وظیفه مصاحبه‌گر ضمن انجام مصاحبه درک ارتباط بین فرد حاضر برای دستیابی به خاطره‌ها و درواقع تفسیر شرایط پاسخ‌دهی با توجه به شرایط مصاحبه و مصاحبه شوند نیز بود؛ بنابراین مصاحبه با آزادی تمام برای مصاحبه‌شونده صورت می‌گرفت. مصاحبه ضبط‌شده و گفت‌وگو روز بعد بر روی کاغذ پیاده می‌شد. در مرحله نوشتن مصاحبه تمام شرایط انجام مصاحبه توسط محققان مورد بحث قرار گرفته و پاسخ‌ها با توجه به شرایط گفت‌وگو از حیث میزان صحت و صداقت نسبی سنجیده شده و با توجه به نتایج، پرسش‌های بعدی برای جلسات بعد آماده می‌گردید.

عمده‌ترین مسئله برای باستان‌شناسان، شرایط و تحول بدنه فرهنگ باستان‌شناختی در روستا در طی صد سال اخیر بود. با توجه به این رویکرد تمرکز بر پرسش‌هایی بود که اطلاعاتی از درک و تجربه اجتماعی بدهد.

از سؤالات کلیشه‌ای و حاشیه مربوط به آداب‌ورسوم تا آنجا که ارتباطی به شرایط زیستی، اجتماعی و به‌ویژه تاریخی نداشت خودداری می‌گردید. موضوعات اصلی پرسش‌ها به ترتیب شامل موارد ذیل می‌گردید:

- الف- فرهنگ مادی: معماری، اشیاء منقول و چگونه تغییر و ایجاد در آن‌ها.
- ب- تاریخ روستا: چگونگی شکل‌گیری بدنه مادی روستا و تغییرات رخ داده در آن، شرایط سکونت، مهاجرت و شیوه معیشت.
- پ- تمایز: چگونه می‌توان معماری و سکونتگاه زرتشتی را تشخیص داد. آیا ارتباط بین جمعیت زرتشتی و مسلمان نقش خود را بر فرهنگ مادی بر جای گذاشت.
- ت- تأثیر وقایع تاریخی کلیدی بر تغییرات فرهنگ مادی و غیرمادی (جنگ بین‌الملل دوم، تغییرات و انقلابات داخلی و به‌ویژه اصلاحات ارضی در زمان پهلوی دوم).
- ث- ساخت اجتماعی و سیاسی خرد: روابط بین فردی و بین گروهی، نحوه اداره روستا، ساختار خانواده و جنسیت.

هرچند سؤالات در قالب‌های فوق جای می‌گرفتند با این حال تلاش می‌شد تا چنین نظمی در حین مصاحبه حس نگردد و مصاحبه‌شوندگان به صورتی اتفاقی و با توجه به سطح دانش و تجربه مورد پرسش قرار می‌گرفتند. پاسخ به سؤالات کاملاً اختیاری بود و تلاش می‌شد تا بر پرسش خاصی تأکید نگردد تا بدین صورت بتوان صادقانه‌ترین پاسخ‌ها را دریافت داشت. همچنین محدودیت زمانی در حین مصاحبه وجود نداشت و مصاحبه‌شوندگان با آزادی تمام و به صورت مختلف به پرسش‌ها پاسخ می‌دادند. یکی از خواص این نوع آزادی در پرسش‌ها این بود که امکان بهره‌گیری از روایات شخصی و گروهی را به مصاحبه‌کنندگان می‌داد تا بتوان ضمن دستیابی به پاسخ‌های مستقیم، امکان تحلیل پاسخ‌های غامض و چند لایه را به دست آورد.

کیفیت و داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها: در تمام مصاحبه‌های انجام‌شده، محور اصلی پرسش‌ها شناسایی فرهنگ مادی زرتشتی در تمایز با فرهنگ مادی مسلمانان در روستای مورد نظر بود: اینکه چه چیزی یک روستا را به طور خاص روستایی زرتشتی می‌کند. برای پاسخ دادن به این سؤال سعی بر استخراج خاطرات و درک مصاحبه‌شوندگان از محیط روستا و به‌ویژه ویرانه‌هایی شد که در اطراف روستا وجود دارند و درک کارکرد آن‌ها نیازمند تحقیقی مستمرتر است. طبعاً قصد از پرسیدن سؤال در مورد ویرانه‌ها به سادگی درک چپستی فضاها نبود (که به هر حال پاسخ به آن مخدوش و فاقد اطمینان لازم است) بلکه چگونگی دید و نگاه اخلاف ساکنان بناها به بقایای گذشته خویش بود.

۶. مزرعه کلانتر

مهم‌ترین نکته در مورد مصاحبه در مزرعه کلانتر پیوند محکمی است که بین ساکنان فعلی روستا وجود دارد. مزرعه کلانتر در حدود دهه ۳۰ شمسی بر اثر کمبود آب تقریباً متروک گردید، پس از دو دهه بر اثر اقدام خیری زرتشتی با حفر چاهی دوباره صاحب رونق گردید (بهی جوانمرد، مصاحبه: ۲۰ می ۲۰۱۶). در کنار آن دهیار فعلی روستا که جزو پیشروان ارزش به میراث فرهنگی زرتشتیان بسیاری از اهل قدیم را دوباره به روستا بازگردانید. وی تقریباً در تمام مصاحبه‌ها حاضر بود. حضور وی سبب می‌گردید که پرسش‌شوندگان در پاسخ‌دهی به برخی از سؤالات سعی می‌کردند با توجه به محدودیات اجتماعی از جواب دادن به همه اجزای سؤال (به‌ویژه هنگامی که نظر مصاحبه‌شونده پاسخ‌گویی به زرتشتیان ضرر فرهنگی برساند) خودداری کنند. از

میان نه نفر مصاحبه‌شونده در مزرعه کلانتر، هفت نفر زرتشتی و دو مسلمان بودند. با توجه به هدف اصلی که مطالعه فرهنگ مادی زرتشتی بود، نوع و کیفیت سؤالات از مصاحبه‌شوندگان مسلمان با مصاحبه‌شوندگان زرتشتی برابر بود و هدف دستیابی به تفاوت‌ها و شباهت‌هایی بود که در پاسخ‌ها قابل مشاهده بود.

مزرعه کلانتر روستایی است با وسعتی حدود یک هکتار (که در حدود یک کیلومتری شمال آن مجموعه ساختمانی جداگانه‌ای قرار دارد که رفیع‌آباد نامیده می‌شود. همچنین در ضلع غربی روستا فضای محصور با برج و بارو قرار دارد که قلعه نامیده می‌شود. حجم بالایی از سؤالات در مورد ماهیت فضاهای فوق و ویرانه‌های اطراف آن‌ها به‌ویژه زیارتگاه شمالی و قلعه بود. فضای قلعه، همواره متمایز از مزرعه کلانتر محسوب می‌شد علیرغم اینکه از نظر اداری تابع مزرعه کلانتر بوده و طایفه ساکن (عمدتاً جمشیدی) در مزرعه کلانتر نیز ساکن بوده است (رستم شهریاری، مصاحبه). محدوده رفیع‌آباد شامل محدودی فضاهای ویرانه می‌شود که در مرکز آن زیارتگاهی دایر قرار دارد. طی مصاحبه اخلاف ساکنان محوطه رفیع‌آباد در مورد شیوه معیشت و روابط اجتماعی، نظم فضایی و شرایط فرهنگی اطلاعاتی را در اختیار محققان قرار دادند. این به ویژه از این جهت حائز اهمیت است که ویران شدن محدوده فوق در طول یک نسل رخ داده بود و خاطراتی زنده از شیوه زندگی در آن محیط وجود داشت. طی مصاحبه در رفیع‌آباد که با اعضای یکی از خانواده‌های محوطه صورت گرفت صورت فضاهای زندگی در محوطه مورد واکاوی قرار گرفت (مصاحبه با فرامرز خادمی، سرور خادمی، گلرخ خادمی و کتایون خادمی، رفیع‌آباد). یکی از شاخصه‌های مهم مصاحبه در محوطه روشن شدن مرزهای ادراکی و فیزیکی بین فضاهای مختلف به‌ویژه خانه‌ها، زمین‌های کشاورزی و مجموعه‌های ساختمانی بود. برای مثال از مکان دیگری در حدود ۶۰۰ متری رفیع‌آباد سخن گفته شد با عنوان «ویرونه» که ساکنان آن محل جدا از ساکنان رفیع‌آباد به شمار می‌آمدند. در این محل اکنون تنها یک بنای ویران قرار دارد. اینکه چه عاملی مبنای این مرزبندی و فاصله بوده مشخص نیست اما این محتمل است که مالکیت کلان زمین توسط ارباب عامل این جدایی بوده باشد. یک نشانه بر این دلیل مصاحبه جداگانه با کتایون، گلرخ و سرور هاشمی است (در مزرعه کلانتر) که از مکان دیگری در کنار مزرعه کلانتر سخن گفتند با عنوان «مهران» که ساکنان آن در زمین ارباب متفاوتی زندگی می‌کردند.

زمین‌داران عواملی کلیدی در تقسیمات زمین نه تنها در رفیع‌آباد بلکه در کل روستا بودند. عمده روستا متعلق به محدودی زمین‌دار (عمدتاً زرتشتی) عمده و تعدادی خرده مالک بود. عمده خانه‌های روستا نیز متعلق به زمین‌داران بوده است که به رایگان در اختیار ساکنان روستا قرار می‌دادند؛ بنابراین هم فضاهای مسکونی و هم فضاهای کار توسط زمین‌داران نظم داده می‌شد. قطعات زمین‌ها ابعاد مشخص و ثابتی داشت و به تبع آن میزان محصول و اجاره زمین نیز ثابت بود و همواره باید پرداخت می‌شد (مصاحبه با پریدخت جمشیدی، زیارتگاه پیر خرمن مزرعه کلانتر). این تنها ساکنان زمین بودند که تغییر می‌کردند و این نکته‌ای مهم در درک فرهنگ مادی محوطه‌های مزرعه کلانتر است.

مسئله دیگر که در درک فرهنگ مادی لازم به ذکر است و مصاحبه‌شوندگان رفیع‌آباد به آن اشاره کردند، نوع و شرایط تقسیم کار است. کشاورزی عامل اصلی تأمین معیشت در تمام محوطه‌های تحت بررسی این پژوهش است؛ اما کشاورزی تنها روش تولید نبود و در کنار آن تولید کشاورزی تنها محدود به کالاهای

معیشتی نبود. از سویی پنبه جزو تولیدی‌های مهم مزرعه کلانتر محسوب می‌شد که پس از پرداخت سهم ارباب، به عنوان یک عامل مهم در جذب نقدینگی و به جریان انداختن اقتصاد پولی به کار می‌آمد. از سوی دیگر، تولید و به‌ویژه بافندگی (که شامل بافت فرش نمی‌شد) عامل فرعی دیگری در تولید به حساب می‌آمد (مصاحبه با فرامرز خادمی، سرور خادمی، گلرخ خادمی و کتابون خادمی و بهی جوانمرد، رفیع‌آباد). این بخش از فعالیت توسط زنان انجام می‌گرفت. این مسئله به همراه این واقعیت که زنان در کارهای کشاورزی همکاری تام داشتند و رسیدگی به امور خانه نیز بر عهده آنان بود به خوبی از نقش زنان در فعالیت‌های روزمره حکایت دارد.

محدوده‌ای که با عنوان «قلعه» نامیده می‌شود، فضایی مستحکم و محصور در شرق مزرعه کلانتر است. عمده اطلاعات در باب قلعه از طریق مصاحبه با رستم شهریاری خادم زیارتگاه داخل قلعه (تنها فضای پابرجای درون محوطه) به دست آمده است (رستم شهریاری، مصاحب). آنچه که سبب تمایز قلعه از سایر محوطه‌های این پژوهش می‌گردد، از یک سو استحکاماتی بودن فضای مجموعه و از سوی دیگر شباهت تام فضاهای مسکونی به یکدیگر است. هر خانه یک ورودی جانبی به خانه کناری داشت. به گفته رستم شهریاری سبب این شباهت ساخته‌شدن دفعی محدوده فوق توسط یک ارباب مسلمان در زمانی حدود دو قرن پیش از زمان حاضر بود که این فضا را برای سکونت مجموعه از کشاورزان زرتشتی ساخت. با این حال این به خوبی روشن نمی‌کند که چرا محدوده دارای برج و باروست. آنچه مسلم است آنکه در فاصله سه کیلومتری دیوارهای قلعه، دیوارهایی در جهت باد برای محافظت از زمین‌های کشاورزی ایجاد شده است. موردی که دوباره در مزرعه کلانتر مشاهده نمی‌گردد؛ بنابراین به نظر می‌رسد که قلعه حاشیه‌ترین بخش قابل سکونت در محدوده مزرعه کلانتر بوده و به گونه مانع به شمار می‌آمده است.

به گفته شهریاری، ساکنان قلعه عمدتاً از یک طایفه بوده و قلعه در زمان آبادی چنان پرجمعیت بوده که از آن با عنوان «هند کوچک» نام برده می‌شد. در قلعه حدود چهل خانه وجود داشته و حدود ۷۰ تا ۸۰ نفر ساکن آن بودند. جمعیتی که با توجه محدودیت وسعت قلعه عنوان هند کوچک را شایسته می‌سازد. ترک قلعه، بر خلاف رفیع‌آباد (که بر اثر از دست رفتن منابع آب پیش آمد) به درستی مشخص نیست. شهریاری عامل اصلی را تمایل مردم به بهبود سطح زندگی خویش و مهاجرت به شهر ذکر می‌کنند. به هر حال ترک قلعه در سال ابتدایی دهه سی شمسی و پیش از اصلاحات ارضی پهلوی دوم رخ داده است. هم‌اکنون در فضای قلعه زیارتگاهی در مرکز دیوار شرقی وجود دارد که سبب شده تا این بخش شرایط بهتری داشته باشد.

آخرین نکته‌ای که در مورد مزرعه کلانتر باید ذکر شود و اطلاعات حاصل از مصاحبه کمک شایانی به روشن شدن آن می‌کند مسئله معماری مسکونی در مزرعه و تفاوت بین فرم سکونتگاه مسلمانان و زرتشتیان است. فرم اصلی خانه در مزرعه کلانتر، پلانی چلیپایی دارد که در مرکز چلیپا فضایی مربع شکل به ابعاد یک متر در یک متر برای کاشت درخت به کار می‌رود. سؤال اصلی این بود که آیا مسلمانان نیز در چنین فضاهایی سکونت می‌کردند. طبق مصاحبه‌ای که با غلامرضا مروتی از مسلمانان ساکن مزرعه کلانتر انجام شد. بسیاری از مسلمانان نیز در خانه‌های چلیپایی ساکن بودند؛ اما این خانه‌ها اغلب توسط اربابان زرتشتی ساخته می‌شد و در اختیار کشاورزان (زرتشتی و مسلمان) قرار می‌گرفت. با این حال وی محدودی از خانه‌ها را نشان داد (در محلی که اکنون در حاشیه آن مسجد مزرعه قرار دارد) که تفاوت شایانی با پلان رایج داشت یعنی پلانی

خطی که در آن فضا پشت سر هم قرار می‌گرفتند. به گفته مروتی این فضاها توسط مسلمانان ساخته شده و توسط آن‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت (غلامرضا مروتی، مصاحبه در محل مزرعه کلانتر). با این حال و علیرغم این تفاوت، از حیث کارکرد تمام فضاها شباهت تام به یکدیگر دارند. در تمام خانه‌ها از جهت فرم و کارکرد فضاهایی برای کار نساجی (موسوم به «چال» چون نصب ماشین بافندگی سبب ایجاد فرورفتگی در زمین می‌شد)، ذخیره علوفه و نگهداری حیوانات، انبار مواد خوراکی، آشپزخانه، اتاق خواب و اتاق نشیمن وجود داشته است؛ بنابراین نیاز است که مسئله تفاوت در فرم خانه‌ها به دقت مورد بررسی قرار گرفته و در بافت مطالعه شود.

۷. روستای حسن آباد

مصاحبه در روستای حسن‌آباد به منظور درک و واری و ویژگی‌های عام جامعه زرتشتی و در چهارچوبی تکمیلی نسبت به مزرعه کلانتر انجام گرفت؛ بنابراین محتوای سؤالات و روش کار ماهیتی مشابه با مورد مزرعه کلانتر داشت تا بتوان تناقضات و تفاوت در نوع نگاه را میان جمعیت زرتشتیان میبد تشخیص داد. مزرعه کلانتر به گواهی خود ساکنان (مصاحبه با ارسطو شاهدی) جدیدتر از مجموعه مزرعه کلانتر است و بنابراین باز به گواهی خود ایشان (شهناز سهرابی، مهتاب کیانیان، حسن‌آباد) معماری و ساخت روستا هیچ شباهتی به معماری در مزرعه کلانتر ندارد. مسئله کلیدی دیگر در مورد حسن‌آباد این است که بر خلاف مزرعه کلانتر که در آن زرتشتیان همواره اکثریت جمعیت را تشکیل می‌دادند، در حسن‌آباد نیمی از جمعیت مسلمان و نیمی زرتشتی بوده‌اند (مصاحبه با ارسطو شاهدی، حسن‌آباد) این امر امروزه صدق نمی‌کند که تقریباً از میان ۱۳۰۰ نفر جمعیت حسن‌آباد تنها ۲۵ نفر زرتشتی ساکن روستا هستند.

بنابراین، انتظار می‌رود که شرایط جامعه مسلمانان در حسن‌آباد کاملاً حس گردد. با این حال تقسیم روستا به دو بخش زرتشتی و مسلمان‌نشین کاملاً مشهود است. تقریباً دو کوچه طویل که محل سکونت زرتشتیان بوده و هستند، ساخت و بافت قدیمی خود را حس کرده‌اند. این در حالی است که بخش مسلمان‌نشین بخشی نوساز بوده و گسترش آن به سمت میبد آشکار است. در اینجا باید این تذکر داده شود که علیرغم وقوع حجم بالایی از مهاجرت به خارج از هر دو محوطه روستایی در چند دهه اخیر، ساختار فضاها تغییر چندانی نکرده است. عامل اصل این امر اهمیت سنتی است که زرتشتیان به میراث گذشتگان خود می‌دهند و بنابراین به ندرت حاضر هستند، حتی در صورت ویران شدن بنای خود، تن به فروش یا تغییر در ساختمان آن بدهند. در کنار این امر بازگشتی طولانی مدت پس از ترک یک فضا به آن روی می‌دهد. این بازگشت، جدای از تلاش برای حفظ میراث، به منظور بزرگداشت مردگان صورت می‌گیرد که می‌بایست تا سی سال پس از مرگ هر سال مراسمی یادمانی (موسوم به «گاهنبار خوانی») در بزرگداشت مرده برپا گردد.

بنابراین، در فرهنگ زرتشتی، میراث مادی عمری بالاتری از حیات انسان به خود می‌گیرد. حفظ، یادمان و بازگشت از جایگاه بالایی در فرهنگ زرتشتی برخوردار است. مسئله‌ای که از سوی به دلیل دیازپورای ۱۵۰۰ ساله زرتشتیان و مهاجرت آن‌ها به نقاط مختلف دنیا، سطح بالایی از انسجام فرهنگی را می‌طلبد؛ بنابراین در مطالعه فرهنگ مادی زرتشتی، نکته‌ای که حداقل امروزه کاملاً مطرح است تماس بسیار بالای بین

اعضای این فرهنگ است که در آن فاصله نسبت منطقی خود را که در سایر موارد مطالعه باستان‌شناختی دوره مدرن صدق می‌کند از دست می‌دهد.

۸. نتیجه

فصل اول بررسی باستان‌شناختی در منطقه میبد، چهارچوب اساسی مطالعات آینده در منطقه را روشن کرد. از یک سو مطالعه در فضاهای معماری (فضاهای مذهبی و چهار فضای مسکونی مورد مطالعه)، الگوهای اصلی چینش فضایی و تمایزات سبکی و ارگانیک را در این چینش مشخص نمود. از سوی دیگر مصاحبه‌های انجام‌شده (با نه نفر از اهالی مزرعه کلانتر و حسن‌آباد) نشان داد که اهالی مزرعه کلانتر و حسن‌آباد چگونه محیط پیرامون خویش را مورد قضاوت قرار داده و آن را سازمان‌دهی کرده و نسبت خود را با تمایزات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مشخص می‌کردند. بنابراین، زندگی روزمره را مجموعه‌ای از عوامل انسان‌شناختی- اجتماعی- اقتصادی (خانواده، ساخت خویشاوندی، مذهب، کشاورزی، سیاست و روابط طبقاتی) و فیزیکی (معماری و فضا، شبکه ارتباطی و سایر اجزای فرهنگ مادی) در برمی‌گرفته که در قالبی کنش‌مند تجربه و سازمان‌دهی می‌شدند. در این مقاله برخی از جزئیات این نظم ساختار-کنش حاصل از مطالعه معماری و مصاحبه مردم‌نگاشتی توصیف شدند. نتایج فعلی نشان می‌دهد که ساکنان وابستگی تامی به موطن و سرزمین خویش داشتند، مسئله‌ای که هم شرایط محیطی و مادی را شکل می‌دهد و هم مرزهای فیزیکی و تطورات فرمی را تا حد زیادی ثابت نگه می‌داد. تمایزات مذهبی (مسلمان-زرتشتی) و درون مذهبی (طبقه، خویشاوندی، جنسیت، وابستگی به زمین‌دار) ظاهراً ذیل اهمیت وابستگی به موطن قرار داشتند. تساهل مذهبی بین مسلمان و زرتشتی و عدم تمایل زرتشتیان برای فروش خانه‌های آبا و اجدادی همه نمودهایی از این وابستگی به موطن هستند. این مسئله به‌ویژه در سایه مهاجرت بین‌المللی زرتشتیان و خروج آن‌ها از ایران جالب توجه است. به‌ویژه که نشان می‌دهد نقل و انتقالات فرهنگی گرچه محدود بوده است، اما، حتی پیش از پدید آیی روش‌های جدید حمل‌ونقل، در شبکه‌ای بسیار وسیع و پراکنده صورت می‌گرفته است؛ بنابراین، گرچه مطالعه باستان‌شناختی در پژوهش محدود به منطقه میبد است اما شبکه ارتباطی بین‌المللی اقلیت‌های مهاجر، درک بافتی و ساخت‌مند فرایندهای تحول و تداوم فرهنگی را پیچیده و متمایز از رهیافت‌های بافتی معمول می‌سازد.

پژوهش حاضر در نخستین گام‌های خود است و امید است که در سال‌های آتی با کاوش‌های باستان‌شناسی در مزرعه کلانتر و روستای عصرآباد جزئیات بیشتری از ساختار اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان ایران در ۶۰۰ ساله اخیر روشن شود. یک چنین پژوهش‌هایی را بایستی جزو پروژه‌های نجات بخشی محسوب کرد و متأسفانه دیر یا زود بسیاری از مشخصه‌های فرهنگی ایرانیان ساکن در روستاهای زرتشتی بنا به دلایل تاریخی رو به نابودی است. لازم به ذکر است که هم‌اکنون سازمان میراث فرهنگی بیشتر متمایل به ثبت تاریخی آثار ایران در یونسکو است که بیشتر مرتبط با بناهای بسیار بزرگ و عام‌المنفعه بوده است و کمتر گرایش به ثبت معنوی و مادی آثاری که مربوط به مردمان عادی است داشته است. لذا ثبت روستاهایی همانند مزرعه کلانتر به‌عنوان یک اثر ملی ضرورت دوچندان می‌یابد. امید است که این مهم به‌زودی تحقق یابد و سازمان میراث فرهنگی با ثبت کل روستای مزرعه کلانتر به‌عنوان میراث مشترک مسلمانان و زرتشتیان در یونسکو گام مهمی برای جهانی‌شدن فرهنگ کهن ایران ایفا نماید.

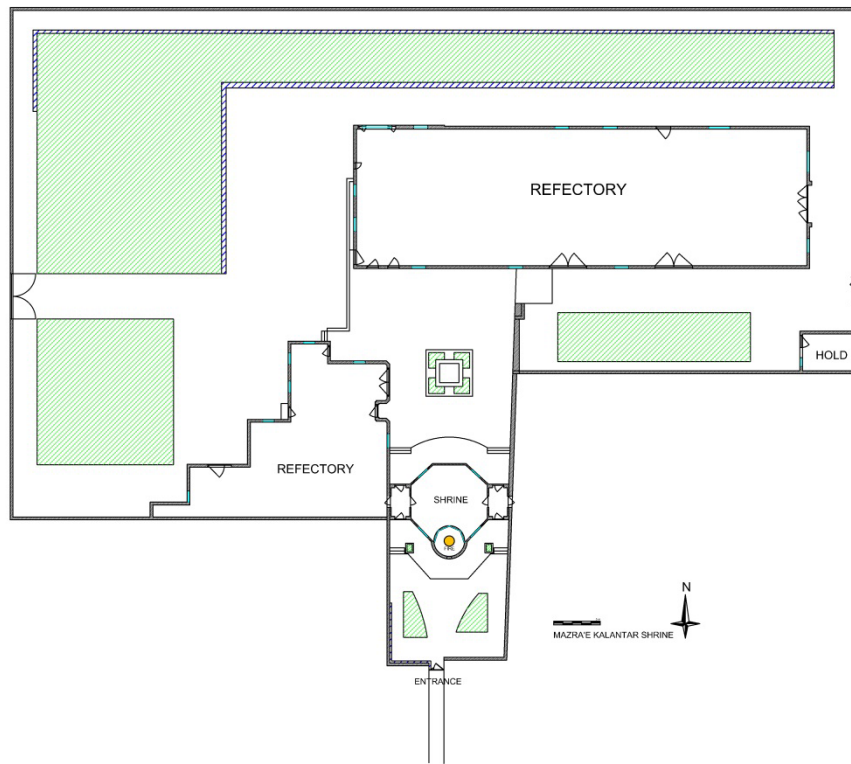
تقدیر و تشکر

لازم می‌دانم (حسن فاضلی نشلی) که از مرکز مطالعات و همکاری‌های علمی بین‌المللی وزارت علوم و فن‌آوری که طرح پژوهش باستان‌شناسی روستاهای زرتشتی یزد را حمایت نموده و آن را در مرکز مطالعات مصوب نموده‌اند تشکر و قدردانی نمایم. از ریاست مرکز مطالعات و همکاری‌های علمی بین‌المللی وزارت علوم و فن‌آوری و تمامی همکاران شاغل در آن که در انجام این پروژه همکاری‌های بی‌شائبه‌ای داشته‌اند قدردان و متشکر هستم. در این پژوهش بسیاری از محققان و مردم محلی یارای ما در طول کارهای میدانی بوده‌اند. از دهیاری دو روستای مزرعه‌کلانتر و همچنین روستای حسن‌آباد میبد و اردکان که صمیمانه با گروه باستان‌شناسی همکاری‌های لازم را داشته‌اند بسیار قدردان هستیم. به‌طور ویژه از خانم دلنواز جوانمرد، مهربان سامیار، آقای ارسطو شاهدی، فرامرز خادمی، رستم اسفندیاری کلانتر، غلامرضا مروتی، شهناز سهرابی، مهتاب کیانیان، کتایون خادمی، گلرخ خادمی، سرور خادمی و پریدخت جمشیدی که جزو مصاحبه‌شوندگان اصلی بوده‌اند از صمیم قلب از نامبردگان تشکر نمایم. بسیاری از نامبردگان ساکن در روستای مزرعه‌کلانتر و حسن‌آباد با گشاده‌رویی در خانه‌هایشان را بر روی گروه باستان‌شناسی باز نموده و با گشاده‌رویی از ما پذیرایی کردند. دعای خیر و آرزوی سلامت برای همه این عزیزان دارم. همچنین از معاونت سازمان میراث فرهنگی آقای دکتر طالبیان معاون میراث فرهنگی، سازمان میراث فرهنگی استان یزد (به خصوص محسن میرجانی)، میراث فرهنگی شهرستان میبد، موسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران دکتر حسن طلایی، احمد علیاری و همچنین معاون روابط بین‌المللی دانشگاه تهران کمال تشکر را داریم. دانشگاه آزاد میبد همه‌گونه همکاری لازم را با گروه پژوهش داشته و امکانات لجستیکی لازم را برای انجام کارهای میدانی در اختیار ما قرار داده است. از آقای دکتر اسلامی که در طول مأموریت تحقیقات میدانی یک پای گروه تحقیقاتی بوده‌اند بی‌نهایت سپاسگزارم. افراد بسیاری به‌طور مستقیم و غیرمستقیم کمک حال گروه پژوهش بوده‌اند که نام آنها شاید از قلم افتاده باشد که جا دارد از این عزیزان هم متشکر و قدردان باشیم. نوشتار حاضر حاصل زحمات گروه پژوهشی متشکل از اساتید و دانشجویان گران‌قدری بوده است که با تمام وجود به تدوین طرح حاضر پرداخته‌اند. از اعضای طرح پژوهشی دکتر سید طاها هاشمی، از خانم دکتر روث یانگ، دکتر حسین عزیزی، سپیده جمشیدی یگانه، زینب نظری طهرانی، حمید عزیزی، لقمان احمدزاده، اشکان پوریان بی‌نهایت سپاسگزارم.

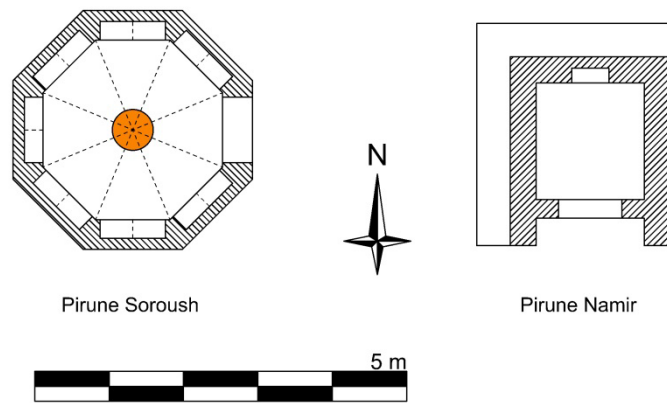
تصویر ۱- عکس هوایی مزرعه کلانتر

Figure 1 – Aerial image of the Mazra'e Kalantar

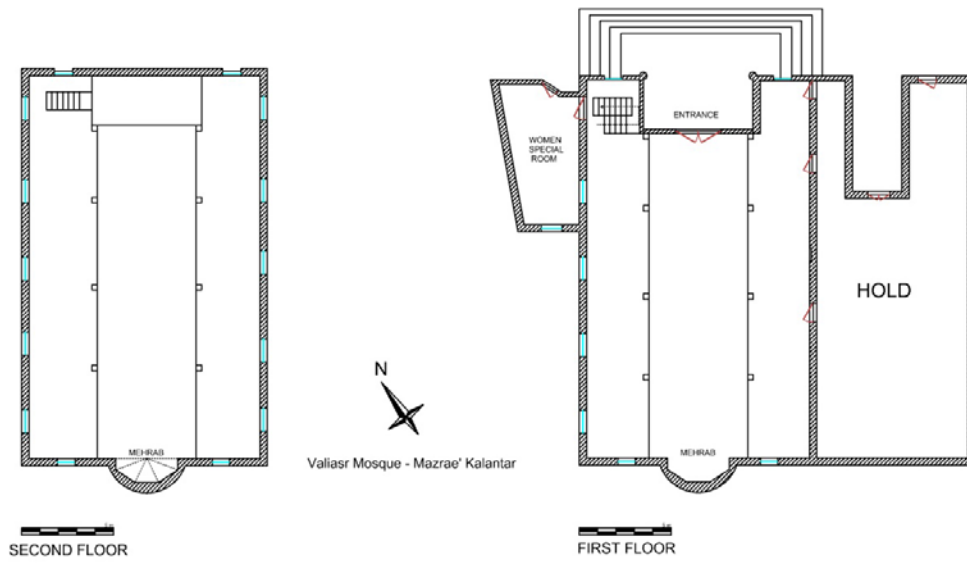
تصویر ۲- پلان آتشکده مزرعه کلانتر

Figure 2 – Plan of the Mazra'e Kalantar fire temple

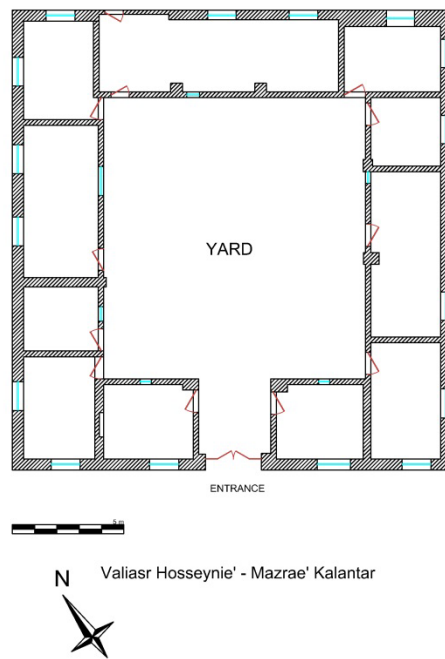

تصویر ۳- پلان پیرون سروش و نمیر در مزرعه کلانتر

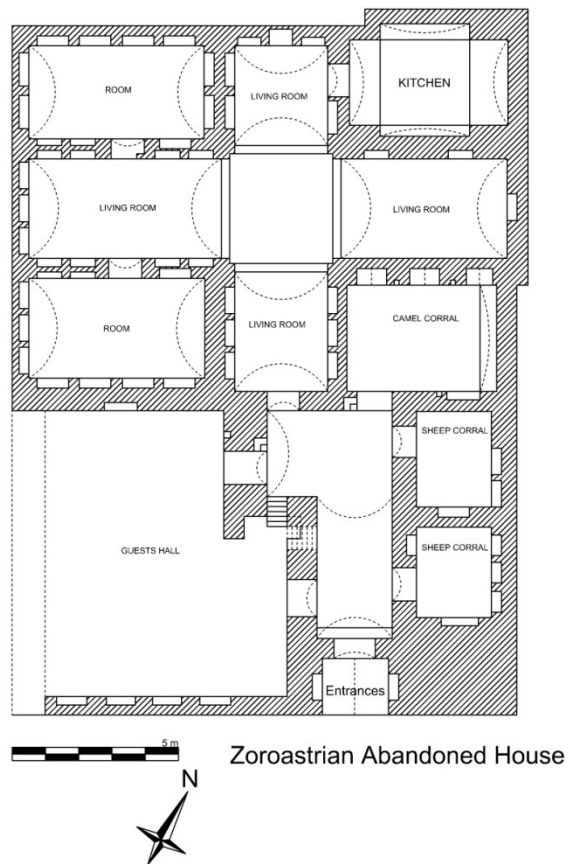
Figure 3 – plans of Pirune Soroush and Namir, Mazra'e Kalantar

تصویر ۴- پلان مسجد ولیعصر در مزرعه کلانتر
Figure 4 – Plan of the Valiasr mosque, Mazra'eh Kalantar

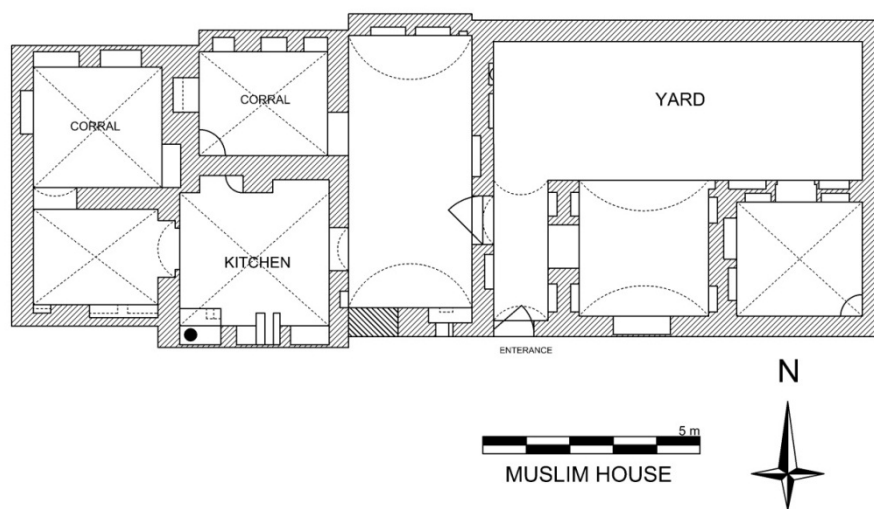

تصویر ۵- پلان حسینیه مزرعه کلانتر
Figure 5 – Plan of the Hosseynieh, Mazra'eh Kalantar

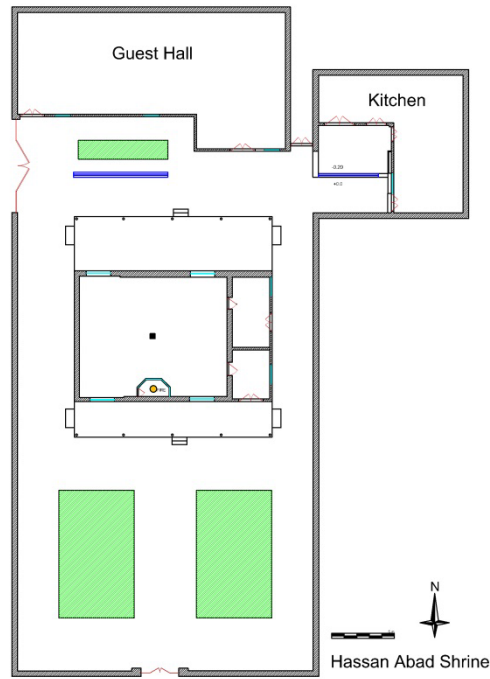
تصویر ۶- پلان خانه متروک زرتشتیان در مزرعه کلانتر

Figure 6 – Plan of an abundant Zoroastrian house in Mazra'e Kalantar

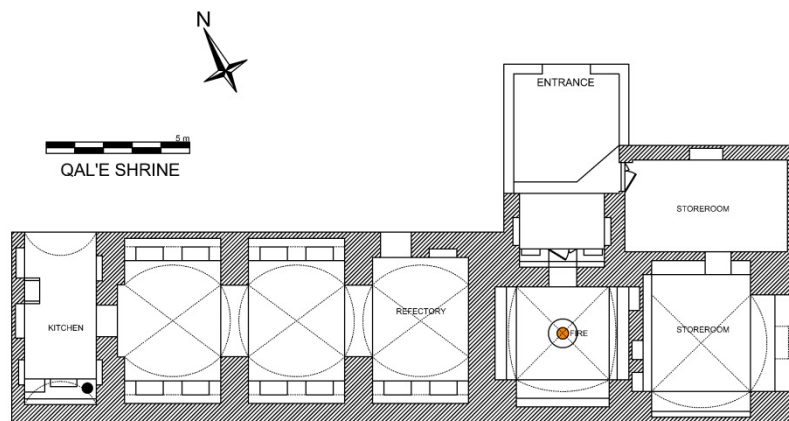
تصویر ۷- پلان خانه مسکونی مسلمانان در مزرعه کلانتر

Figure 7 – Plan of the Muslim residential house in Mazra'e Kalantar

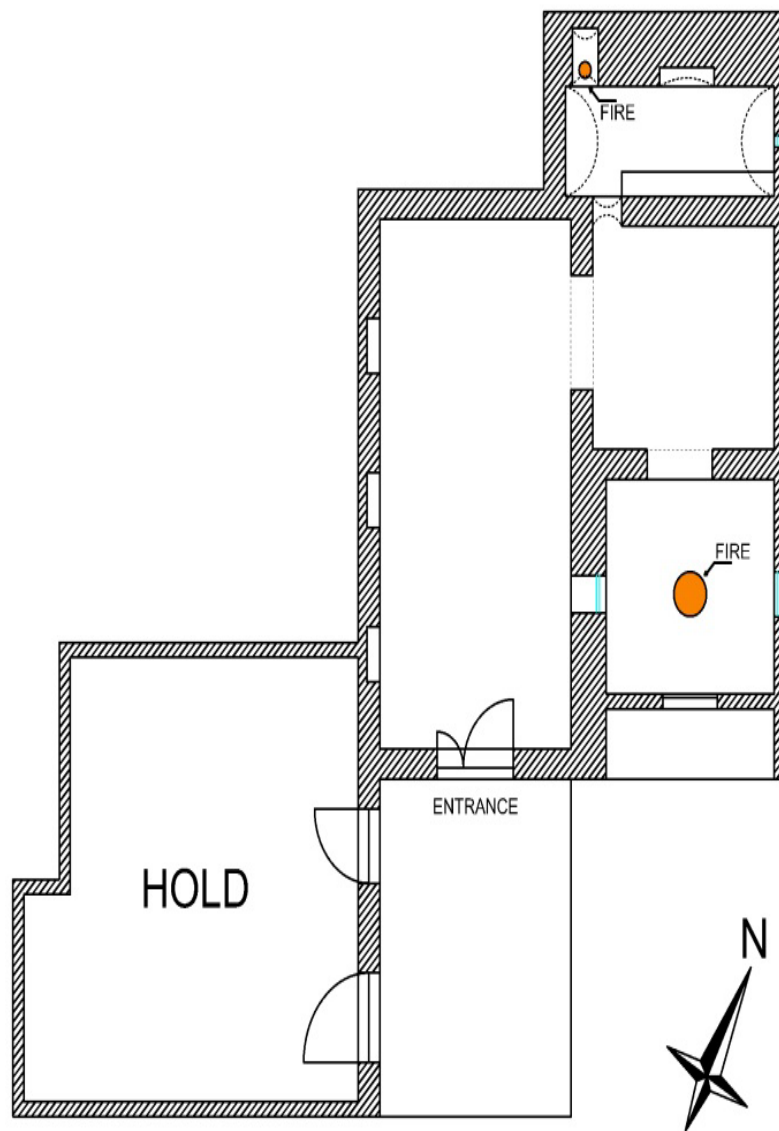
تصویر ۸- پلان آتشکده حسن‌آباد

Figure 8 – Plan of the Hasan Abad fire temple

تصویر ۹- پلان آتشکده قلعه در حاشیه مزرعه کلانتر

Figure 9 – Plan of the Qale fire temple near the Mazra'e Kalantar

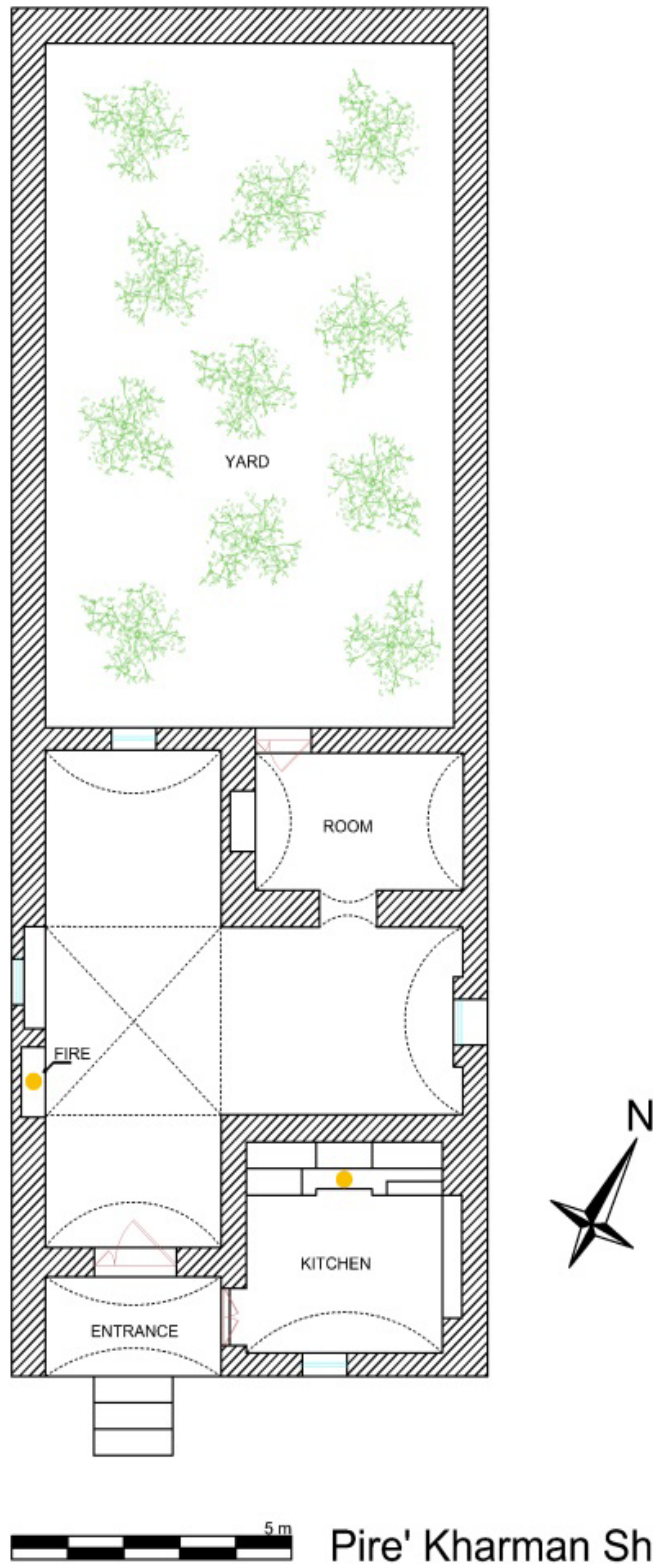

Pire' Mehr Izad - Rafi' Abad

تصویر ۱۰- پلان آتشکده پیرمهر ایزد در رفیع‌آباد

Figure 10 – Plan of the Pir-e Mehr Izad fire temple in Rafi' Abad

تصویر ۱۱- پلان آتشکدهٔ پیرخرمن

Figure 11 – Plan of the Pir Kharman fire temple

منابع (Reference)

سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (۱۳۸۰)، فرهنگ آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران: استان یزد. جلد دوم، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح مرکز آمار ایران، (۱۳۹۰)، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز آمار ایران؛ <http://www.amar.org> مهندسين مشاور پويش جامع، (۱۳۹۱)، طرح هادی زیر پنجاه خانوار مزرعه کلانتر، یزد، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی یزد.

Armed Forces Geographical Organization. 2001. Culture of the villages of the Islamic Republic of Iran: Yazd province. Second volume. Tehran: Armed Forces Geographical Organization [In Persian].

Centre of statistics of Iran. 2011. General Census of Population and Housing. Iran Statistics Center Information base: <http://www.amar.org> [In Persian].

Pouyesh Jame Consulting Engineers. 2011. Conductor plan for less than 50 households of Mazra'e Kalantar. Yazd: Islamic revolution Housing Foundation of Yazd [In Persian].

Javeri, M. Montazer Zohori, M. 2021, Report of the Archaeological Excavation in Zoroastrian Temple, Vigol, Unpublished data, Archive of Iranian Centre for Archaeological Research, ICAR [In Persian].

Labbaf-Khaniki, M. 2019. Excavations at Bazeh-Hur in North-Eastern Iran: A Preliminary Report, IRAN, VOL. 55, NO. 2, 253-270.

Orser, C. E 1996. *A Historical Archaeology of Modern world*, New York: Springer

Scham, S. A. 2001. 'The Archaeology of disfranchised', *The Journal of Archaeological Method and Theory*, 8 (2):183-213.

Wolf, E. (1982). *Europe and people without history*, Berkley: University of California Press.